

חוות שלם ('הזרע') - מקיום לקיימות

שימור והסבה של חווה חקלאית למרכז מבקרים בפארק אריאל שרון

נאור מימר אדריכלות ושימור בע"מ

mimar@012.net.il

Existential to Sustainable

turning shalem farm ('hazera') to a visitors center in park ariel sharon

naor mimar architecture & conservation ltd

חוות שלם, הממוקמת בפארק אריאל שרון, הייתה החווה הראשונה לגידול והשבחת זרעים לחקלאות של **אגודת הזרע** – אגודה שיתופית לגידול והספקת זרעים בארץ ישראל. החווה, שפעלה משנת 1949 נסגרה בשנת 2012 ואדמותיה נמסרו **לפארק אריאל שרון** כחלק מתהליך הקמת פארק שבמרכזו הר הזבל המשוקם – **חירייה**.

מאמר זה סוקר את תהליך השימור של החווה שהחל בעבודת תיעוד שבמסגרתו זוהתה החווה כאתר מורשת בעל משמעות לאומית, ועד לשיקומה וחנוכתה מחדש כאתר פנאי ונופש לרווחת הציבור.

אגודת 'הזרע'

אגודת **הזרע** נוסדה בדצמבר 1939 על ידי ארגון מגדלי הירקות כמענה לסגירת שערי הארץ ליבוא זרעים בתקופת המרד הערבי הגדול, עד לשנה זו התבססה אספקת הזרעים לחקלאות בעיקר על יבוא מארצות אירופה: גרמניה, צרפת והולנד. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה חל צמצום דרסטי של היבוא לזרעים, לאור נסיבות פוליטיות וכלכליות אלו נותר צורך לטפח מכון מקומי לייצור זרעים שיאפשר הרחבה משמעותית של משק ייצור הירקות והגדלה של פריון השטחים החקלאיים של היישוב היהודי.

בסוף שנת 1940 הצטרף לאגודת **הזרע** ארגון עובדי הפלחה, בראשית דרכה התמקם מרכז האגודה ברמת יוחנן בה הוקם מכון לניקוי זרעים של גידולי שדה ושל גידול ירקות והוקמה תחנת ניסויים העוסקת בגידול וטיפוח זרעי ירקות ומשק ניסויני בו גודלו והושבחו ירקות.

בשנת 1944 נחתם הסכם בין **המשביר המרכזי** לבין אגודת **הזרע** על פיו המשביר המרכזי הפך למשווק היחידי של כל הזרעים שמתוצרתה.¹

בתום מלחמת השחרור הוגברה פעילות החברה כמענה לגידול באוכלוסייה עקב פתיחת שערי הארץ לעלייה. מוסדות המדינה וגופים המיישבים עודדו את גדילתה של אגודת **הזרע**² ובשנת 1949 הוחלט על הקמתה של חוות שלם כמשק ניסיוני לגידול ירקות. חוות שלם הייתה לחווה הראשונה מבין ארבע חוות העתידות לקום, לחווה הוקצה שטח של 500 דונם אשר היו עד ל 1948 השטחים החקלאיים של הכפר אל-חירייה, בהמשך הוקמו חוות ברורים במסמיה (1950), יבור, יזרעם ומבחור (1952-1954).

¹ הסדר קבע בין המשביר המרכזי לחברת הזרע, ד. כהנא, צ.רוזנטל, ארכיון חברת הזרע.

² ארכיון חברת הזרע

סיפור הקמתה של חוות שלם קשור בדמותו של מנהל החווה **צדוק צ'שק רוזנטל (1901-1985)**, רוזנטל היה ממקימי קיבוץ גן שמואל, מיוזמי הקמת אגודת הזרע ומי ששימש כמזכיר הראשון, הוא נולד ב 1901 בלודז' פולין והיה חבר בתנועת הצופים העבריים בפולין, עלה ארצה ב 1919 במסגרת העלייה ה 105, המבשרת את תחילתה של העלייה השלישית. עבודה במושבה קסטינה ובפלוגת העבודה בקבוצת כנרת היו תחנות חייו הראשונות בארץ. ב 1921 הצטרף צדוק רוזנטל לקבוצת ההכשרה שהקימה את קיבוץ גן שמואל, שבו חי ופעל כל חייו ובו הקים ופיתח את גן הירק שנעשה לשם דבר והקרין על גידול הירקות במשק העברי. בשנת 1939 יזם את הקמת אגודת הזרע, בחר וריכז את מטפחי הזנים במשקים (הסלקציונרים) והקים את המשק הניסיוני לגידולי זרעים ברמת יוחנן. הוא התגורר בחוות שלם, אותה ניהל, מיום הקמתה ועד ליום מותו.

רוזנטל נחשב לאורים ותומים בתחום גידולי הירקות ואף לאבי הגידול המודרני של תפוחי אדמה בארץ והיה שליח האו"ם לקובה, יוון וקריתים בנושא ייעוץ חקלאי.

תכנונה של חוות שלם

לתכנונה של חוות שלם נבחר **אדריכל אריה שרון**, ששימש באותן השנים כראש אגף תכנון במשרד ראש הממשלה. הבחירה בשרון ע"י אגודת הזרע הייתה בחירה מקצועית אך גם עדות לחברות האמיצה עם צדוק רוזנטל חברו לקיבוץ, בשנת 1951 הוחל בתכנונם של מבני הקבע בחוות שלם.

תכנית החווה מהווה עדות להתפתחות מודלים אדריכליים שיתופיים בישראלודגם מייצג של התיישבות ייחודית העונה על הצרכים לפרוגרמה של התיישבות חקלאית מודרנית, בהיותה חווה חקלאית תוכננה החווה על פי כל עקרונות הפרקטיקה המקצועית של תקופתה ובכלל זה נלקחו בה בחשבון רעיון ההפרדה בין אזורים מגורים לאזורי המשק, בה בעת נוצקה בדמותם של מקימה אנשי ההתיישבות העובדת והקיבוצים ועל כן הינה בבואה של רעיונות שיתופיים סוציאליסטיים מתקדמים לתקופתה, המבנים תוכננו ונבנו עבור בני משפחות העובדים השכירים של אגודת הזרע, אשר רובם ככולם היו אנשי חקלאות בעלי כישורים גבוהים בתחומם ויוצאי קיבוצים, עם זאת היו אלו עובדים שכירים החיים במסגרת משפחתית. (איור מספר 1)

עיון בתכניות המוקדמות לחוות שלם, שנמצאו בשלמותן בארכיון מוזיאון תל אביב לאדריכלות חושף ארבעה מתווי תכנון שונים. (איור מספר 2)

גישת התכנון שנבחרה שואבת השראה, רעיון וצורה מן המודל התכנוני של הקיבוצים ומטיפולוגיות ספציפיות של התכנון הפרגמטי הקיבוצי. "הקונספציה התכנונית של הקיבוץ המאוחד לאזורי מגורים כונתה שמיניות, מדובר במקבצים של בתים במבנה מעגלי או אובאלי שביניהם מדרכה או שביל שירות. בדגם זה מעדיף המתכנן את הגורם הקהילתי על הגורם הפונקציונלי, מרכזי המעגלים מהווים מקום להתכנסות ורחבת משחקים לילדים"³

חמשת מבני המגורים בחוות שלם הינם מבנים דו משפחתיים אחידים המתאפיינים בסגנון אדריכלי ניאו-כפרי שהתפתח בישובים כפריים רבים בישראל. המבנים הם בני קומה אחת ובעלי גגות רעפים, מוקפים בצמחיה אשר הוצבו באופן היוצר מרכז מעגלי. הבחירה בהעמדה זו (איור מספר

³ לא עיר לא כפר, פרדי כהנא

1) נובעת מגישה תכנונית שוויונית של יצירת תנאי אקלים דומים לכל הדיירים, תוך ניצול מיטבי של תנאי האקלים והסביבה, השאיפה האסתטית האדריכלית של 'מבנים הטובלים בירק' שואבת השראה מהמודלים הקיבוציים וממודל של 'עיר גנים' אשר רווח בתקופה זו. עדויות שנגבו במסגרת עבודת התיעוד מתושבי החווה, מרעיו ועמיתיו של צדוק רוזנטל ומבני משפחתו מצביעות על קשר בין תפיסתו החברתית לבין צרכיה הפיזיים שהוכתבו למתכננים והובאו לידי ביטוי בתכנית הסופית.⁴

חלוקת הדירות בחוות שלם פונקציונאלית ומבטאת את הלך הרוח של התקופה בה הוקמה : הול שיתופי ופינת אוכל, חדר מגורים אשר משמש גם לשינה וכניסות נפרדות לשירות ולמגורים. טכנולוגיית הבנייה אופיינית לתקופה בה הוקמו המבנים וכוללת, שלד בטון מוגבה על גבי יסודות כלונסאות, בניה בבולקים מבודדים, גגות רעפים ותקרות רביץ. פרטי הבניין ואופי הבנייה תורמים לדמות המבנים כמבני כפר וכוללים פרטי נגרות פשוטים, פרטי בטון טרומים במדרגות ובגגונים וריצוף טראצו .

חוות שלם פעלה במשך העשורים הראשונים לקום המדינה והייתה למופת של עשייה בתחום הפיתוח החקלאי, במסגרתה פעלו וחיו משפחות העובדים וילדיהם. עם השנים חלו תמורות בחיי החווה ומשפחות העובדים העדיפו להתגורר בסביבה עירונית קרובה המציעה שירותים בסיסים שחסרו בחווה המבודדת . רבים מהם מימשו את החלום הפרולטרי ועברו לגור בשיכונני הערים הסמוכות, בחווה נותרו מגורים ארעיים לעובדים עד שנות ה 80. בשנים אלו חלה ירידה משמעותית בפעילות בחווה הן בשל קוטנה היחסי והן בשל הקמתם של מכוני מיון וניקוי מודרניים בסמוך לחוות הגדולות (ברורים , יבור)⁵ . בשנותיה האחרונות שימשו מבני החווה כמשרדים של חברת הזרע עד סגירתם הסופית בשנת 2012.

⁴ רותי ברנר רוזנטל, ראיון 2013

⁵ 20 שנה לחברת הזרע, 1940-1960, ארכיון חברת הזרע

התחדשות חוות שלם

בשנת 2005 אישרה ממשלת ישראל תכנית לשיקום סביבתי של תל חירייה ולהקמת פארק מטרופוליני ששטחו כ-8000 דונם, ואשר בתחומו נמצאת גם חוות שלם. הפארק המתוכנן מצוי בתחום שיפוט גלילי של מחוז תל אביב. על תכנית שיקום ההר ותכנונו של הפארק הופקד אדריכל הנוף הגרמני פיטר לאץ בשיתוף עם משרד מוריה סקלי ומשרד ברוידא מעוז מישראל. במסגרת התכנית (שמספרה תגפ/594), התקבלה ההחלטה עקרונית לפנות את השטח ולהרוס את הבנייה הקיימת, לרבות את מבני חוות שלם.

בקיץ 2012 בעיצומו של תהליך התכנון של מתחם הכניסה לפארק אריאל שרון הוזמנתי על ידי מנהלת הפארק לסיור בחוות שלם, מבלי שהכרתי את תולדות האתרנשביתי בקסמו: בטבורם של שדות חקלאיים עמדה חלקה מבודדת מוסתרת בצמחייה עבותה ומשופעת עצי פרי ומבנים נטושים בהם הזמן עצר מלכת(איור מספר 4). הסיור המשיך לתיעוד ולמפנה דרמטי ותחילת ההכרה באתר כאתר מורשת. בתוך מספר שבועות, הצגתי בפני צוות ההיגוי של הפארק את עבודת התיעוד המקדים אשר חשפה אתר המייצג ערכים היסטוריים, אדריכליים, חברתיים, טכנולוגיים וחקלאיים ואשר קשור בדמויות היסטוריות בעלות שיעור קומה. התיעוד הצביע על תפקידה ההיסטורי המשמעותי של החווה ואגודת הזרע בענף החקלאות בישראל, להכרה בחשיבותה של החווה כמרכז למחקר וטיפוח זנים. במסגרת התיעוד אותרו תכניות ביצוע מקוריות של החווה והמבנים של משרד אידלסון שרון בארכיון עזריאלי לאדריכלות, ובארכיון אדריכלות ישראל ששפכו אור על היסטוריה תכנונית עשירה

המצאותו של אתר היסטורי נושא ערכי מורשת משמעותיים, המייצג תופעות חברתיות, היסטוריות, טכנולוגיות-חקלאיות וגאוגרפיות מורכבות והקשור בדמויות היסטוריות בעלות שיעור קומה, ההכרה כי אתר חוות שלם הנזנח הינו נדבך חשוב וראוי להתקיים בפארק המוקם ולהשתלב בערכים המתחדשים של סביבה וקיימות, התגבשה בקואליציה רחבה שכללה את הנהלת הפארק, קברניטי התכנון במחוז ומאוחר יותר חלחלה גם אל תודעת המתכננים שמכאן והלאה עמלו על שינוי תכנית מתחם הכניסה וכללו בה את חוות שלם תוך כדי ביצועה של הכרזת שימור וקידום תכנית פיתוח מעודכנת, הכוללת גם את שימורם של ערכי נוף מקומי הבאים לידי ביטוי בגינון במתחם (נוי) ובהיות חוות שלם חלק מתכנית שרון (תכנון פיסי לישראל) כרצועה ירוקה בנפת תל אביב, של פארקים, גנים ושמורות טבע.

ערכי הנוף המרחביים הבאים לידי ביטוי בחיבור של מבני מגורי החווה עם השדות הסמוכים לה לתכנון המבנים והסבתם לשימוש מחדש נודעה חשיבות יתרה בהיות האתר מבואת הכניסה לפארק כולו ומשכך בעל חשיבות בקליטת קהל ואספקת שירותים מגוונים לבאי הפארק. (איור מספר 5)

התיעוד המלא הוצג בהמשך בפני הנהלת הפארק, לשכת התכנון המחוזית ומתכנני הפארק ובעקבות כך הוחלט לעצור סופית את ההחלטה להרוס את מבני החווה. ההבנה כי סיפור החווה הינו נדבך חשוב בתולדות האזור המשתלב בערכים של סביבה וקיימות המאפיינים את הפארק, הובילה להחלטה על שינוי התכנית באופן שיכלול בתוכו חמשת מבני המגורים של חוות שלם. בדברי ההסבר לתכנית נכתב ():

"חווה שלם המצויה בלבו של מרחב הכניסה הצפוני של הפארק, מהווה תשתית פיזית קיימת ליצירת שימושים בפארק ומאפשרת את הפעלתו ופתיחתו למבקרים

כמתחם בר קיימא וכמרחב זמין לתכנון [...] האתר והמבנים מיועדים לשימור בשל אופיים המיוחד של הבניינים הקיימים היוצרים מתחם לשימור.. וכן ערכי נצפות ותצפית [...] וכן בשל ערכים היסטוריים גבוהים הכרוכים בהיסטוריה של המקומים והמתכננים.. המבנים הינם פוטנציאל תשתיתי להנעת תהליכים במרחב הפארק לפעילות ומשיכת מבקרים [...] יש לתת מענה ודגש עיצובי לשימור קנה המידה ואופיו של המתחם בסביבתו הנופית"⁶

לשימור המבנים והסבתם לשימוש מחדש נודעה חשיבות גדולה בהיותם מבואת הכניסה לפארק כולו וכמוקד קליטת קהל ואספקת שירותים מגוונים לבאי הפארק. על פי התכנית חמשת המבנים של חוות שלם ישוקמו ויוסבו לשימושים חדשים, בעלי אופי ציבורי ובתוכם גלריה, מרכז מבקרים, ושימושים מסחריים לרבות בתי אוכל, לצד המבנים ההיסטוריים תוכנן שחזרה של חממת זכוכית כמחווה לחממה מקורית שהייתה קיימת בשטח החווה ואשר בה תתקיים פעילות חינוכית חקלאית וסביבתית.

במקביל לאישור התכנית פעל משרדי לביצוע תיעוד מלא ומקיף למבני החווה ותכנון שימור והסבה למבנים וסביבתם, בצוות התכנון נכללו עמיתיי: המהנדס אילן בן דוד והאדריכלים אסף קשטן וגדי אלמוג ממשד אדריכלי הנוף א.ב. תכנון. מצב המבנים היה בכי רע (איור מספר 4) ועבודות השיקום כללו פעולות שיקום קונסטרוקטיביות יסודיות לרבות ביסוסם מחדש ושיקומם המלא של שלד המבנים, גגות המבנים שוחזרו על פי פרטי הנגרות הייחודיים של אדריכל אריה שרון, דגש מיוחד הושם על שימוש חוזר בכל פרטי הריצוף והרעפים המקוריים ועל שחזור מלא של כל פרטי הנגרות של המבנים, שחזור מערכת הצבע המקורית של קירות ונגרות החוץ חתמה את מלאכת שימור המבנים, והשלימו אותה עבודות שחזור השבילים המקוריים ושילובם בפיתוח החדש שכלל שמירה על צמחיה ותיקה מקורית ודבקות בפשטות התכנונית שאפיינה את המקום בעבר.

סיכום

סיפור שיקומה של חוות שלם מדגים באופן מוצלח את המשמעות העצומה שיש לתהליכי התיעוד של אתרים היסטוריים על קבלת החלטות תכנוניות. שילוב האתר ההיסטורי בסביבה משתנה - פארק אריאל שרון, תוך יצירה מחדש של מקום, הם כולם היבטים של שינוי עמוק שחל באתר וסביבתו, הם עשויים להצביע על שינוי תפקודי בלבד אך הינם עדות לשינוי תודעתי מרחיק לכת בתפישת הסביבה ומרכיביה. אתר חוות שלם מדגים שימוש מחדש במבני מגורים תוך שימור דמותם ההיסטורית, למבנים אלו תפקיד חינוכי וחברתי של שמירה על ערכים המייצגים חברה ואורח חיים, ארכיטקטורה, חדשנות ישראלית חקלאית וחלוציות.

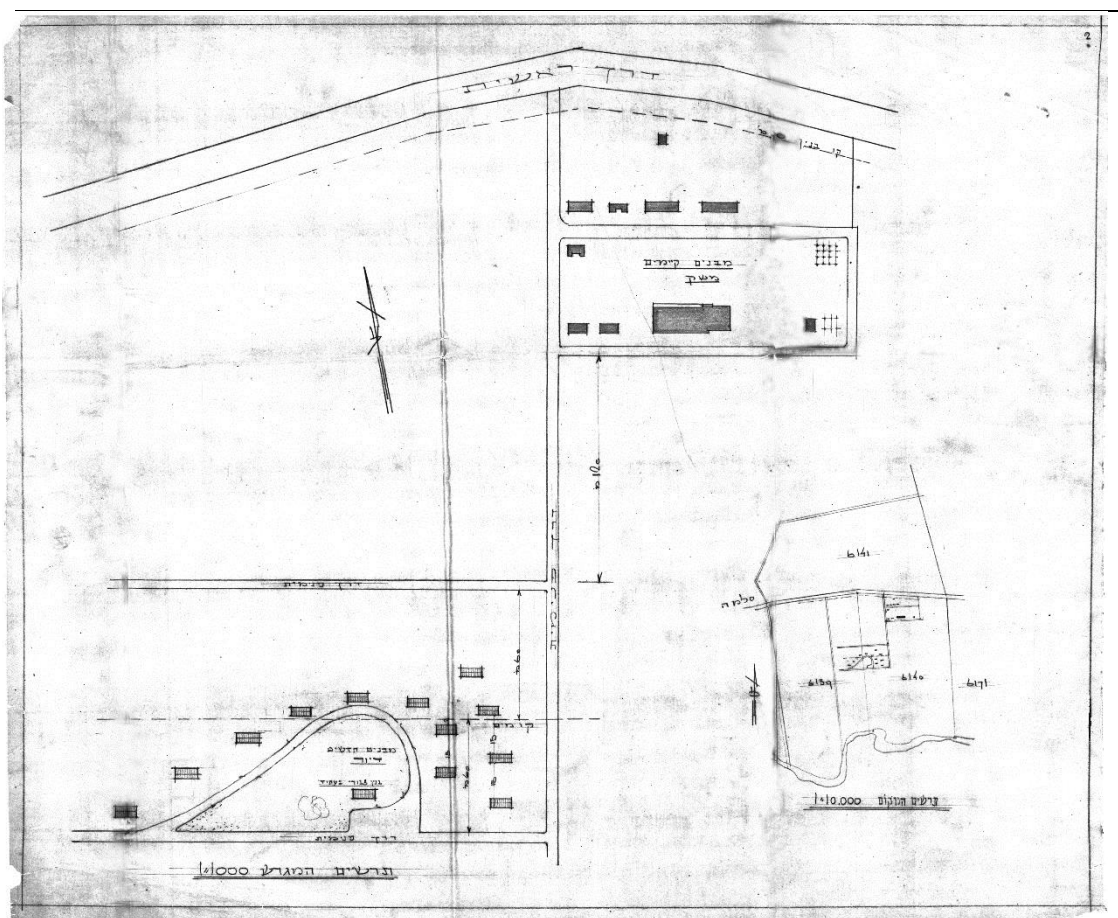
אני מודה על ההזדמנות שנפלה בחלקי להיות חלק מצוות התכנון של אחד הפרויקטים הציבוריים המשמעותיים ביותר כיום במחוז תל אביב.

תודתי העמוקה נתונה למנכ"ל פארק אריאל שרון משה בורוכוב, למתכנתת מחוז תל אביב נעמי אנגיל על האמון ועל מימוש חזון גדול בזמן קצר, תודה לאנשי חוות שלם וחברת הזרע ששיתפו

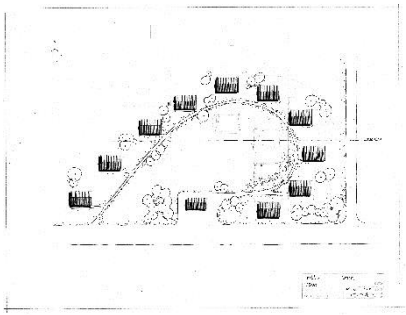
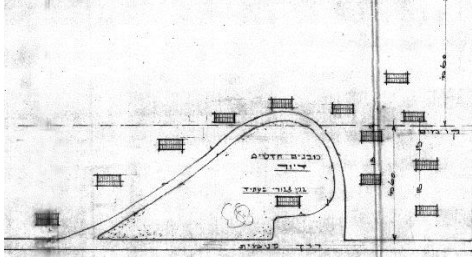
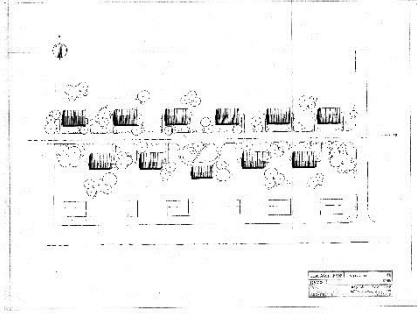
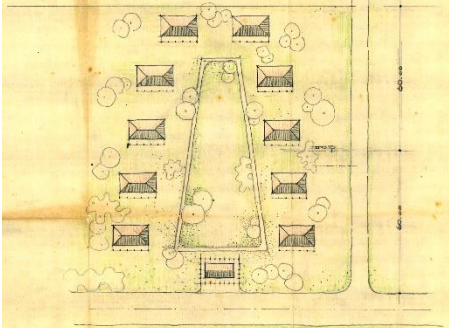
⁶ תכנית כניסה צפונית לפארק אריאל שרון- תכנית מפורטת לחוות שלם, סקלי מוריה

אותנו בעלילת חייהם במקום. תודה לכל אנשי התכנון ואנשי הביצוע שעומלים יחדיו על הצלחתו של הפרויקט.

מוקדש לאבי ניסים מימר ז"ל (1930-1979), חבר קבוצת שחר, שנטע בי את הזרע לאהבת הסביבה

איור מספר 1: תכנית חוות שלם- תרשים הקמה של מתחם מגורים, אידלסון שרון 1952

	
<p>הצעה לתכנון 10.9.1952</p>	<p>תכנית חוות שלם הנבחרת (בוצעה חלקית)</p>
	
<p>הצעה לתכנון 10.9.1952</p>	<p>הצעה לתכנון 1952</p>

איור מספר 2 הצעות לתכנון חוות שלם 1952, אידלסון שרון

איור מספר 3 :תצלום של מבנה מגורים בחווה אמצע שנות החמישים

איור מספר 4 : תצלום של מתחם החווה לפני עבודות השיפוץ, קיץ 2012, צלם נאור מימר

איור מספר 5 : תצלום אוירי של חוות שלם לאחר השימור 2016, באדיבות פארק אריאל שרון